

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: "Irrevocabilis consensus personalis". Wokół antropologicznych założeń systemu prawa małżeńskiego w CCEO

Author: Andrzej Pastwa

Citation style: Pastwa Andrzej. (2016). "Irrevocabilis consensus personalis". Wokół antropologicznych założeń systemu prawa małżeńskiego w CCEO. "Theologos. Theologica Revue" (2016), nr 2, s. 95-111.

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

**„Irrevocabilis consensus personalis”.
Wokół antropologicznych założeń systemu prawa
małżeńskiego w CCEO**

ANDRZEJ PASTWA

University of Silesia in Katowice, Poland

Abstract: *The conciliar formula irrevocabilis consensus personalis is not a synonym of a “contract” – it is a synonym of a covenant. The attempt of a verification of this hypothesis, undertaken in this study, is based on two elementary methodological assumptions: (1) the heritage of a Christian personalistic thought – adopted and integrated in the theological anthropology of the Gaudium et spes Constitution – is at the basis of the Catholic Church matrimonial law system; (2) the adoption of the mentioned formula significantly increases the outlook in the science of canon law on the system change of the paradigm: on a turn away from the contractualistic formulas toward personalistic depictions. A precise description of the covenant of matrimonial love in the Code of Canons of the Eastern Churches – with an optimal connection of natural and transcendent aspects – allowed to: (1) reveal the relation Christ – Church, rooted in the God’s Caritas, as an icon of matrimonial communion realized in the Christian matrimony; (2) reveal the Trinitarian foundations of the holy matrimony.*

Keywords: *marriage, marriage covenant, sacrament of matrimony, anthropology and theology of marriage, matrimonial canon law, Code of Canons of the Eastern Churches*

Wstęp

Cenieni kanoniści Joseph Prader i Heinrich J.F. Reinhardt w poczytnej monografii *Das kirchliche Eherecht in der seelsorgerischen Praxis* odnieśli się do tytułowej formuły niniejszego opracowania: *irrevocabilis consensus personalis*, w nader charakterystyczny sposób, kreśląc kontekst jej użycia przez Ojców Soboru Watykańskiego II. „W pierwszym akapicie 48. numeru *Gaudium et spes* użyto – jako synonimu formuły «nie-

odwołała zgoda osobowa» – bilijnego pojęcia «przymierze», odrzucono zaś pojęcie „kontrakt”. Propozycja utrzymania słowa *contractus* została oddalona przez Ojców Kościołów wschodnich, ponieważ w tradycji Wschodu sakramentalny charakter małżeństwa eksponowany jest w swej mistycznej symbolice. Tu zaś termin «kontrakt» rodzi trudności¹.

(Hipo)teza (rozpisana na tytuły pierwszego i drugiego rozdziału przedkładanego studium), którą w świetle przytoczonej wypowiedzi warto zwerfikować, bazuje na dwóch podstawowych założeniach metodologicznych. Pierwsze, że dziedzictwo chrześcijańskiej myśli personalistycznej – zaadoptowane i zintegrowane w telogicznej antropologii Konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes* Soboru Watykańskiego II – leży u podstaw systemu prawa małżeńskiego Kościoła katolickiego (zatem także systemu *ius matrimoniale* Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich). I drugie założenie, że przyjęcie soborowej formuły *irrevocabilis consensus personalis* wydatnie wzmacnia – zyskujący wciąż nowych zwolenników – pogląd w kanonistyce o systemowej zmianie paradygmatu, której istota – najogledniej – eksponowana jest w stanowisku o odwołaniu od formuł kontraktualistycznych ku ujęciom personalistycznym².

1. Pojęcie „*irrevocabilis consensus personalis*” nie jest synonimem „kontraktu”

Powszechnie wiadomo, że nie tylko hierarchowie „wschodni”, lecz gremialnie Ojcowie soborowi (w swej wyraźnej większości) byli adwokatami obecności terminu „przymierze małżeńskie” w owej – dziś można rzec: słynnej – definicji małżeństwa, otwierającej 48. numer Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym: *Intima communitas vitae et amoris coniugalibus [...] foedere coniugii seu irrevocabili consensu personali instauratur*. Ale, gwoli ścisłości, godzi się wspomnieć, że był też opór przed powzięciem jednoznacznej decyzji: „przymierze” – tak, „kontrakt” – nie. Ostatecznie, rozstrzygnięcie tej kwestii – radykalne, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że termin *contractus* w ogóle nie występuje w soborowej doktrynie małżeńskiej – podjęto pomimo powtarzających się przeciwnych petycji oraz 190 *Modi*, których autorzy bezskutecznie optowali za użyciem pojęcia *contractus*³.

¹ J. PRADER, H.J.F. REINHARDT, *Das kirchliche Eherecht in der seelsorgerischen Praxis*, Essen 20014, s. 7, przyp. 3.

² Zob. A. PASTWA, *Autorskie projekty reformy kan. 1086 § 2 (CIC 1917). Zmiana paradygmatu: odwrót od formuł kontraktualistycznych ku ujęciom personalistycznym*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 42 (2009), nr 2, s. 182-194.

³ B. HÄRING, *Kommentar zum ersten Kapitel des zweiten Hauptteils*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche. Das Zweite Vatikanische Konzil. Dokumente und Kommentare*, Bd. 3, Freiburg-Basel-Wien 1968, s. 429.

Zastąpienie w soborowym magisterium dawnego pojęcia *contractus* pojęciem *foedus* na pewno nie było zabiegiem wyłącznie symbolicznym. I choć wśród znawców przedmiotu nie ma dziś zgody, co do tego, czy intencją ojców Soboru było dokonanie transformacji modelu małżeństwa⁴, jedno wydaje się pewne: wspomniany krok determinowały głębokie podstawy filozoficzne i wynikająca z nich chęć zmiany paradygmatu: porzucenia w nauce o małżeństwie balastu myśli neoscholastycznej na rzecz afirmacji ujęć *par excellence* personalistycznych⁵. Nie trzeba dodawać, że chodziło *in concreto* o ostateczne przewyciężenie wizerunku „zimnej” instytucji; w niej przecież na daleki plan zostało zepchnięte osobowe dobro mężczyzny i kobiety, powołanych do budowania małżeńskiej *communio personarum* – podstawowej wspólnoty ludzkiej, której zadań nie da się sprowadzić do wyizolowanych funkcji cielesno-rozrodczych⁶. Wypracowanie założeń modelu przymierza oznaczało jasną deklarację doktrynalną, że w akcie zawarcia małżeństwa nie chodzi w pierwszym rzędzie o przekazanie i uzasadnienie formalnie określonych praw, ale o wzajemne oddanie się sobie osób⁷. Śmiało zatem można powiedzieć, że wewnętrzna prawda aktu przymierza miłości małżeńskiej, a zwłaszcza całkowitość osobowego daru oraz immanentnie implikowana jego nieodwołalność, stanowi punkt odniesienia dla treściowych ram owej *intima communitas vitae et amoris coniugalis*⁸.

Odejscie od „modelu kontraktowego” oczywiście nie oznacza zakwestionowania zasady *matrimonium facit partium consensus* czy nawet kontraktualnej natury zgody małżeńskiej⁹. Jednak w związku z wprowadzonym przez konstytucję pastoralną teologicznym paradygmatem przymierza¹⁰, coraz trudniej dziś komunikować, że małżeństwo kanoniczne

⁴ N. LÜDECKE, *Eheschließung als Bund. Genese und Exegese der Ehelehre der Konzilskonstitution „Gaudium et spes” in kanonistischer Auswertung*. „Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft”, hrsg. H. MÜLLER, R. WEIGAND, Bd. 7, Würzburg 1989, s. 770.

⁵ Znany austriacki filozof-personalista Heinrich Schmidinger uważa wręcz, że mamy tu do czynienia z najważniejszą i najbardziej fundamentalną zmianą paradygmatu w całej doktrynie katolickiej – H. SCHMIDINGER, *Von der Substanz zur Person. Paradigmenwechsel im Katholizismus*, „Theologisch-praktische Quartalschrift“ 142 (1994) 393-394.

⁶ Zob. A. PASTWA, *Istotne elementy małżeństwa. W nurcie odnowy personalistycznej*, Katowice 2007, s. 16-31.

⁷ M. KAISER, *Kirchliches Eherecht im Lichte kirchlicher Ehelehre*. „Theologie und Glaube“ 79 (1989), s. 275-279.

⁸ GS, n. 48.

⁹ J.F. CASTAÑO, *Estne matrimonium contractus? (Quaestio disputata)*, „Periodica de re canonica” 82 (1993), s. 431-476.

¹⁰ Zob. A. PASTWA, „Sacramentalitas” czwartym dobrem małżeństwa? in: „Ars boni et aequi”. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy Urodzin, ed. J. WROCEŃSKI, H. PIETRZAK, Warszawa 2010, s. 391-395.

jest kontraktem¹¹, i to nie tylko dlatego, że stosowanie terminu *contractus* w odniesieniu do związku sakramentalnego wydaje się nader problematyczne (o czym w drugim rozdziale)¹². Czyż użycia przez ojców Soboru pojęcia *irrevocabilis consensus personalis* nie należy traktować jako swobodnego manifestu programowego odwrótu od neoscholastycznych kategorii konceptualnych i wezwania do odrzucenia nieadekwatnej statycznej wizji woli-konsensu¹³? Zwłaszcza, gdy zagłębić się w prawdziwy sens tej decyzji magisterialnej: bogata semantycznie formuła soborowa „nieodwołalna zgoda osobowa” każe konsensualny akt woli w przymierzu małżeńskim interpretować jako *actus humanus*, i nade wszystko *actus amoris* (*actus essentialiter amorosus*)¹⁴.

Zasłużony promotor personalizmu w orzecznictwie kościelnym, emerytowany sędzia Roty Rzymskiej, a dziś profesor prawa procesowego w Papieskim Instytucie Wschodnim (*Pontificio Istituto Orientale*) José Maria Serrano Ruiz w ciekawym opracowaniu pt. *Visione personale del matrimonio nel CCEO: aspetti sostanziali e di diritto procedurale*¹⁵ skłonny jest uznawać soborową formułę *irrevocabilis consensus personalis*, wprowadzoną (wraz z innymi węzłowymi frazami myśli „małżeńskiej” *Gaudium et spes*) do can. 776, określającego małżeństwo w Kodeksie Kanonów Kościołów Wschodnich – za „znak rozpoznawczy” *aggiornamento*: osobocentrycznej doktryny soborowej, transformowanej do systemu prawnego Kościoła¹⁶. W rzeczy samej – stwierdza ten sam autor przy innej okazji – uwypuklenie w opisie *matrimonium canonicum* niniejszą formułą wymiaru osobowego i międzyosobowego silnie legitymizuje personalistyczną koncepcję małżeństwa – co najmniej w płaszczyźnie interpretacji i stosowania prawa¹⁷. Że to przekonanie wybitnego kanonisty w żadnym razie nie jest

¹¹ See R. AHLERS: *Bund oder Vertrag. Zur Diskussion um den Ehebegriff*, in: „*Iustitia in caritate*“. *Festgabe für Ernst Rößler zum 25 jährigen Dienstjubiläum als Offizial der Diözese Rottenburg–Stuttgart*, hrsg. R. PUZA, A. WEISS, Frankfurt am Main 1997, s. 193-207.

¹² Por. J.F. CASTAÑO, *Estne matrimonium contractus?...*, s. 472-476.

¹³ Zob. S. VILLEGIANTE, *L' amore coniugale e il consenso matrimoniale canonico* (*Lettera aperta a Pio Fedele*), „*Ephemerides iuris canonici*” 46 (1990), s. 95.

¹⁴ Stąd pierwszorzędne znaczenie mają dalsze słowa Konstytucji *Gaudium et spes*: *amor [coniugalis – A.P.] utpote eminenter humanus, cum a persona in personam voluntatis affectu dirigatur, totius personae bonum complectitur – GS, n. 49. U. NAVARRETE, Structura iuridica matrimonii secundum Concilium Vaticanum II. Momentum iuridicum amoris coniugalis*, Roma 1994², s. 130.

¹⁵ J.M. SERRANO RUIZ, *Visione personale del matrimonio nel CCEO: aspetti sostanziali e di diritto procedurale*, „*Iura Orientalia*” 7 (2011), s. 121-139.

¹⁶ *Ibidem*, s. 123.

¹⁷ *Una prima osservazione, molto rilevante, proviene dal Concilio Vaticano II (Gaudium et spes, n. 48) e dal Codice dei Canonici delle Chiese Orientali (can. 776 § 1) dove il consenso matrimoniale è qualificato come „irrevocabile consenso personale”. L’espressa menzione della personalità o personità del consenso, assente nella legge latina (quanto meno*

gołosłowne, najlepiej świadczy wstęp instrukcji procesowej *Dignitas conubii* z 2005 roku: „Nauczanie Kościoła w języku autentycznego personalizmu niesie jednoznaczny przekaz, a mianowicie potwierdzenie możliwości ukonstytuowania małżeństwa jako związku nierozzerwalnego między osobami małżonków, z istoty swej ukierunkowanego na ich dobro oraz dobro ich dzieci”¹⁸

A skoro mowa o transpozycji – przeszczerpieniu ideowych treści soborowej doktryny małżeńskiej na język prawa, kodyfikacja łacińska nie jest w tej mierze pozbawiona mankamentów. Zdaniem José Marii Serrano Ruiza, redaktorzy kan. 1055 CIC ograniczyli się tylko do elementarnych treści magisterialnych dotyczących natury i celowości małżeństwa, nie poświęcając zbyt dużej uwagi wydarzeniu przymierza mężczyzny i kobiety; owszem, poza ogólną wzmianką o różnicy płci i wzajemności przyjmowanych zobowiązań (wedle logiki kontraktowej). I tu hiszpański kanonista nie ma wątpliwości: do wypełnienia wskazanej luki w katolickim prawnym określeniu małżeństwa znacząco przyczyniło się właśnie sięgnięcie przez autorów redakcji can. 776 w CCEO po soborowe pojęcie „nieodwołalna zgoda osobowa”¹⁹.

Pojęcie to harmonijnie desygnuje istotę małżeńskiego przymierza mężczyzny i kobiety (*matrimonium in fieri*), komunikując w płaszczyźnie prawa naturalnego, że chodzi o osobowy akt przymierza miłości małżeńskiej²⁰, czyli obopólne przyrzeczenie sobie przez nupturientów miłości wyłącznej, nierozzerwalnej i płodnej²¹, czego skutkiem jest prawny węzeł miłości²². Trudno nie zauważyć, że w tak zakreślonym horyzoncie antropologiczno-etycznym w pełni ujawnia się samo „centrum” personalistycznej wizji małżeństwa: jest nim osoba ludzka, „niosąca” swój ontyczny atrybut: *bonum personae*²³ – jednocześnie jako podmiot i przedmiot zgody

nella sua espressione letterale), riceve da così autorevoli fonti una forte legittimità almeno a livello interpretativo – J.M. SERRANO RUIZ, *CONSIDERAZIONI INTRODUTTIVE. 1. FONTI NORMATIVE*, in: *La centralità della persona nella giurisprudenza coram Serrano*, vol. 1, ed. F. CATOZZELLA, „Studi Giuridici”, vol. 86, Città del Vaticano 2009, s. 15, przyp. 1.

¹⁸ IOANNES PAULUS II, *Allocutio ad Romanae Rotae praelatos auditores* [27 I 1997], AAS 89 (1997), s. 488, n. 4. PONTIFICIUM CONSILIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Instructio „Dignitas conubii” servanda a tribunalibus dioecesanis et interdioecesanis in pertractandis causis nullitatis matrimonii* [25 I 2005]. „Communicationes” 37 (2005), s. 12.

¹⁹ J.M. SERRANO RUIZ, *Visione personale del matrimonio nel CCEO...*, s. 122-123.

²⁰ Zob. A. PASTWA, „Przymierze miłości małżeńskiej”. *Jana Pawła II idea małżeństwa kanonicznego*, Katowice 2009, s. 111-201.

²¹ JAN PAWEŁ II, „Miłość małżeńska”. *Przemówienie do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej* [21 I 1999], „L'Osservatore Romano (wyd. pol.)” 20 (1999), nr 5-6, s. 51, n. 4.

²² JAN PAWEŁ II, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos* [28 I 1982], s. 450, n. 3.

²³ U. NAVARRETE, *Structura iuridica matrimonii secundum Concilium Vaticanum II...*, s. 130.

małżeńskiej. Dopiero niniejsza perspektywa pozwala adekwatnie i realistycznie²⁴ identyfikować istotną treść przymierza małżonków w miłosnym zobowiązaniu się całej osoby i w określonej w ten sposób – potencjalnie – całościowej dynamice małżeńskiej relacji interpersonalnej.

Już w tym miejscu widać, że pojęcia *irrevocabilis consensus personalis* nie sposób identyfikować z – charakterystyczną dla „logiki kontraktu” (zwłaszcza w wydaniu kodyfikacji z 1917 roku) – formalną wymianą abstrakcyjnych praw-obowiązków małżeńskich. O ile prawdą jest, że nieodwołalna zgoda osobowa w pierwszym rzędzie wyraża dar osób w miłości, a dopiero wtórnie przekazanie sobie przez nupturientów praw małżeńskich należnych ze sprawiedliwości, o tyle już w tym „miejscu” staje się jasne, że pojęcie *irrevocabilis consensus personalis* nie jest synonimem „kontraktu”.

Jaki zatem podstawowy przekaz merytoryczny – z punktu widzenia adekwatnej antropologii małżeństwa – wnosi wyminięte soborowe pojęcie do systemu *ius matrimoniale* w CCEO? *Consortium totius vitae* zawiązuje się przez „nieodwołalną zgodę osobową”²⁵ czyli „aktem osobowym, przez który małżonkowie wzajemnie się sobie oddają i przyjmują”²⁶. Nie jest zatem bez znaczenia, że „wspólnota całego życia” zawiązuje się w przymierzu miłości. To tu bowiem znajduje swe najgłębsze podstawy całkowitość (*totalitas*)²⁷ – pierwszy i podstawowy wyznacznik personalistycznej koncepcji małżeństwa kanonicznego. Magisterium nie bez powodu akcentuje fakt, że prawda miłości małżeńskiej determinuje ową „totalność”, którą ujawniają przede wszystkim istotne przymioty małżeństwa: jedność i nierozzerwalność²⁸. Otóż, dar osób leżący u podstaw „wspólnoty całego życia” musi być integralny, w konsekwencji zatem – definitywny. Do istoty bowiem miłosnego daru osób należy jego nieodwołalność. Tylko na takim fundamencie może powstać „jedność dwojga”: wierna (całkowita i wyłączna) oraz nierozzerwalna komunია osób: mężczyzny i kobiety²⁹.

Nie wchodząc w szczegóły interesującego dyskursu cenionego kanonisty i doświadczonego sędziego kościelnego na temat *consensus perso-*

²⁴ A. PASTWA, *Realism of Personalist Vision of Marriage: Legal-canonical Cogitations*, in: *Personalismus v procese humanizácie ľudskej spoločnosti*, ed. P. DANCÁK, Prešov 2014, s. 343-355.

²⁵ CCEO, can. 776 § 1.

²⁶ GS, n. 48.

²⁷ J.M. SERRANO RUIZ, *Circa il carattere personale del matrimonio. Digressioni e ritorni*, in: *La centralità della persona nella giurisprudenza coram Serrano*. Vol. 1...., s. 80.

²⁸ Zob. CCEO, can. 776 § 3.

²⁹ Zob. J.M. SERRANO RUIZ, *L'ispirazione conciliare nei principi generali del matrimonio canonico*, in: *Matrimonio canonico fra tradizione e rinnovamento*, Bologna 1991², s. 15.

*nalis*³⁰, warto przytoczyć pointę jego wywodów w postaci stwierdzenia, że trzy cechy: całkowitość, historyczność i otwartość na komunikację, są wyznacznikami *irrevocabilis consensus personalis* – formuły konstytucji *Gaudium et spes* włączonej do Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich³¹. Zauważnym, wymownym świadectwem takiej personalizacji małżeństwa jest w can. 776 § 1 CCEO zapis o skierowaniu małżeństwa do zrodzenia i wychowania dzieci, a nie abstrakcyjnego potomstwa, jak w can. 1055 § 1 CIC. A wobec tego – za José Marią Serrano Ruizem – śmiało można przyjąć, że mówimy tu nie tylko o cechach systemowych *ius matrimoniale* w Kodeksie Kanonów Kościołów Wschodnich, lecz o istotnych wyznacznikach prawnej doktryny małżeńskiej Kościoła katolickiego.

I jeszcze jedna kwestia. Jak wiadomo, dwa rozwiązania legislacyjne najbardziej jaskrawo odróżniają od siebie skodyfikowane prawo małżeńskie w CIC i CCEO: warunek i forma zawarcia małżeństwa (o tej drugiej będzie jeszcze mowa). Otóż pojęcie „nieodwołalna zgoda osobowa” wpisana w horyzont przymierza miłości jasno komunikuje, że zamysłem ustawodawcy jest zabezpieczyć autentyczność osobowego oddania się mężczyzny i kobiety właściwego małżeństwu. Czytamy w jednym z wyroków rotalnych: „Každy daje się takim, jakim jest, przede wszystkim jednak każdy przyjmuje współmałżonka takim, jakim on jest. Dlatego też szczerza wola małżeńska implikuje nie tylko bezwarunkowe oddanie się małżeńskie, lecz również małżeńskie przyjęcie, i to bez warunków”³². Tę prawdę, która znalazła pełne odzwierciedlenie w kodeksie z 1990 roku, cytowany José Maria Serrano Ruiz, prezentuje jeszcze bardziej dosadnie: nieodwołalna zgoda osobowa stanowi manifestację „darów Bożych i darów dla Boga – toteż [owe osobowe dary – A.P.] są i muszą pozostać bez jednostronnych rezerwatów”³³. Głębokie uzasadnienie ma zatem norma can. 826 CCEO: *Matrimonium sub condicione valide celebrari non potest*.

³⁰ Na pytanie, co kryje w sobie pojęcie zgoda osobowa, kanonista odpowiada, że zwrot *consensus personalis* łączy w sobie oprócz inteligencji i woli, emotywność, afektywność i seksualność; ale pierwszą jego cechą charakterystyczną jest *totalitas* (całkowitość) – J.M. SERRANO RUIZ, *Visione personale del matrimonio nel CCEO...*, s. 123.

³¹ . *Queste tre caratteristiche - totalità, storicità e comunicabilità - sono note essenziali del consenso personale matrimoniale, che il Concilio e il Codice di canoni delle Sante Chiese orientali hanno accolto e possono giustamente offrire alla canonistica, anche latina, perché essendo fondate nella legge naturale e nel matrimonio naturale appartengono all'universale patrimonio del diritto* – ibidem, s. 124.

³² Dec. z 26 XI 1992 r. c. Burke, RRDec. 84 (1992), s. 585. Jak odnotował w niniejszym głośnym wyroku Cormac Burke „w tym właśnie przejawia się prawdziwy personalizizm Soboru Watykańskiego II” – ibidem.

³³ J.M. SERRANO RUIZ, *Visione personale del matrimonio nel CCEO...*, s. 128.

2. Pojęcie „irrevocabilis consensus personalis” jest synonimem „przymierza”

Święty Jan Paweł II, niestrudzony promotor w nauczaniu o małżeństwie – nasyconej personalizmem – teologicznej antropologii, tak rozpoczął pamiętne *Przemówienie do Roty Rzymskiej* z 2003 roku. „W ubiegłych latach mówiłem o wymiarze naturalnym małżeństwa, dziś natomiast chciałbym zwrócić waszą uwagę na szczególną więź, która łączy *małżeństwo ochrzczonych z tajemnicą Boga*, a która w Nowym i ostatecznym Przymierzu w Chrystusie zyskuje godność *sakramentu*. Te dwa aspekty małżeństwa – wymiar naturalny i więź z Bogiem – nie są od siebie niezależne, ale przeciwnie – spletają się ze sobą tak ściśle jak prawda o człowieku i prawda o Bogu”³⁴.

Gołym okiem widać, że kategoria „przymierze” pojawia się w wypowiedzi Papieża Rodziny³⁵ nieprzypadkowo. A że w tym ważnym przesłaniu – kierowanym całego do świata kanonistyki (matrymonialistów teoretyków i sędziów kościelnych) – wymienionej kategorii (*foedus*) przypisana jest rola „zwnornika”, najlepiej świadczą dalsze słowa alokucji: „Najgłębszym uzasadnieniem nakazu wiernej miłości jest właśnie to, co stanowi podstawę Bożego przymierza z człowiekiem: Bóg jest wierny!”³⁶.

Biblijne pojęcie „przymierze” jest pomostem między teologicznym i prawnym określeniem małżeństwa. Najlepiej o tym świadczy użycie wymienionego pojęcia w kanonach definiujących małżeństwo w kodeksach z 1983 i 1990 roku, w odniesieniu do *matrimonium in fieri*³⁷ tj. momentu konstytuującego związek mężczyzny i kobiety, którego dotyczy formuła *irrevocabilis consensus personalis*.

Z jednej strony taka, a nie inna decyzja ustawodawcy kościelnego wychodzi naprzeciw potrzebie afirmacji pryncypiów tradycji kanonicznej, a mianowicie kontraktowej natury małżeństwa³⁸, czego wymownym świadectwem pozostaje identyczna treść kanonów otwierających zbiór norm małżeńskich – „łacińskich” i „wschodnich”: w kodeksie z 1917 roku oraz w motu proprio *Crebrae allatae sunt* z 1949 roku; owszem, o czym nie

³⁴ JAN PAWEŁ II, „Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego”. *Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej* [30 I 2003], „L'Osservatore Romano (wyd. pol.)” 24 (2003), nr 4, s. 48.

³⁵ FRANCISZEK, „Święci świadkowie miłosierdzia”. *Homilia podczas Mszy św. kanonicznej* [27 IV 2014], „L'Osservatore Romano (wyd. pol.)” 35 (2014), nr 5, s. 6.

³⁶ JAN PAWEŁ II, „Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego”..., s. 49, n. 5.

³⁷ CIC 1983, can. 1055 § 1, 1057 § 2; CCEO, can. 776 § 1. Zob. wnikliwe analizy Gaetano Lo Castro w znanej monografii (zwłaszcza w III rozdziale), których osią jest jeden z podtytułów: *La relazione fra l'atto («foedus») e il rapporto matrimoniale («consortium totus vitae»)* – G. LO CASTRO, *Matrimonio, diritto e giustizia*, Milano 2003, s. 83.

³⁸ Por. CIC 1917, can. 1012; PIUS XII, *Motu proprio „Crebrae allatae sunt”*. *De disciplina sacramenti matrimonii pro Ecclesia Orientali*, AAS 31 (1949), s. 89-117.

wolno zapominać – z dodatkowym uwypukleniem wymiarów osobowego i religijnego zgody małżeńskiej³⁹ oraz centralnej pozycji w systemie prawa małżeńskiego Kościoła katolickiego zasady *eo ipso sacramentum*⁴⁰. W tym względzie trudno odmówić racji Libero Gerosie, który stwierdza: „Akcent położony na personalny charakter instytucji [małżeństwa – A.P.] [...] rzuca odmienne światło także na tradycyjne elementy, a w formie jakby załączkowej jest on całkowicie zawarty w pojęciu przymierza małżeńskiego (*foedus conugii*), którego Ojcowie soborowi wołą używać zamiast tradycyjnego łacińskiego pojęcia kontraktu małżeńskiego (*contractus matrimonialis*). Chociaż dokładniejsza analiza tekstu soborowego wskazuje, że terminologiczna zmiana nie oznacza zupełnego porzucenia idei kontraktu, to jednak nie można zaprzeczyć, że pojęcie przymierza jest teologicznie odpowiedniejsze do wyrażenia personalnej i religijnej rzeczywistości małżeństwa. Co więcej zawiera ono w sobie także te elementy, które z instytucji małżeńskiej czynią kontrakt *sui generis*, tzn kontrakt którego trwanie i istotne elementy prawne są wyjęte spod sądu kontrahentów.

Z drugiej strony jednak, teolog-kanonista staje dziś wobec niebłahych problemów: jak na gruncie prawa kanonicznego interpretować proklamację ojców Soboru, że „Oblubieniec Kościoła przez sakrament małżeństwa wychodzi na spotkanie chrześcijańskim małżonkom”⁴¹? W czym wyraża się owa szczególna – i nowa, bo dotycząca już nie pojedynczych osób, lecz „komunii dwojga” – treść trwałego uczestnictwa małżonków w życiu Chrystusa (*sacramentum permanens*)⁴²? Więcej, przyjęte rozwiązania legislacyjne w kodeksowym prawie małżeńskim prowokują pytania: czy w tym przedmiocie bardziej zbliża nas do prawdy sformułowanie can. 1055 CIC – z węzłowym terminem *evectum*, bynajmniej nie wyprowadzającym z błędu, a wręcz sugerującym, że to kontrakt kreuje sakrament⁴³. Czy też wysiłek hermeneutyczny należy koncentrować raczej na spójnej z nauką

³⁹ L. GEROSA, *Prawo Kościoła*, Poznań 1999, s. 266-267.

⁴⁰ Zob. W. GÓRALSKI, *Nierozdzielność ważnej umowy małżeńskiej zawartej między ochrzczonymi i sakramentu (kan. 1055 § 2 KPK i kan. 776 § 2 KKKW)*, „Jus Matrimoniale” 12 (2007), s. 7-33.

⁴¹ GS, n. 48,2.

⁴² Cf. R. BELLARMIN, *De controversiis*, Venetiis 1721, tit. 3: *De matrimonio*, controv. 2, c. 6; T. SÁNCHEZ, *De sancto matrimonii sacramento*, Venetiis 1614, lib. II, disp. 5, n. 7; PIUS XI, *Litterae encyclicae „Casti connubii”* [31 XII 1930], AAS 22 (1930), s. 583; S. GHERRO, *Sulla sacramentalità del matrimonio („in fieri” e „in facto”)*, „Ius Ecclesiae” 7 (1995), s. 573-578; A. PASTWA, *Teologiczny fundament sakramentalności małżeństwa „in fieri” oraz „in facto esse”*, „Prawo Kanoniczne” 46 (2003), nr 3-4, s. 65-85.

⁴³ Zob. G. RIEDL, *Macht der Vertrag das Sakrament? Theologische Überlegungen zu einem heiklen Thema des kanonischen Eherechts (c. 1055)*, „De processibus matrimonialibus” 13 (2006), s. 93-105.

Konstytucji „Gaudium et spes” i Katechizmem Kościoła Katolickiego⁴⁴ formule *ex Christi institutione* wplecionej w bogatą treść kan. 776 § 2 CCEO. A mówiąc wprost, czy ten drugi wybór nie daje szansy pełniejszego odczytania nauki soborowej, w której chrześcijańskie małżeństwo zostało ściśle związane z tajemnicą Chrystusa⁴⁵ i jako takie uznane jednym z najważniejszych (podstawowych) ogniw sakramentalnego urzeczywistniania się Kościoła.

Komparatystyczne zestawianie „definicji” małżeństwa w kodeksach z 1983 roku i z 1990 roku⁴⁶ jasno wskazuje, że wymiar transcendentny (religijny) „przymierza miłości małżeńskiej” pełniej doszedł do głosu w kodyfikacji dla katolickich Kościołów wschodnich. Owszem, kan. 1055 *Kodeksu prawa kanonicznego* z 1983 roku, wprowadzając pojęcie *matrimoniale foedus*, uwypuklił zarówno osobowy, jak i religijny aspekt zgody małżeńskiej. Ale jest też oczywiste, że niektóre istotne aspekty soborowego opisu przymierza małżeńskiego znalazły się poza wymienionym kanonem określającym małżeństwo. Z tym faktem należy wiązać rekomendację niektórych przedstawicieli kanonistycznej doktryny⁴⁷, by w orbitę „definiowanego” w łacińskiej kodyfikacji sakramentu małżeństwa konsekwentnie włączać – obok podstawowego unormowania kan. 1055 § 1 – „magisterialne” treści kanonów 1063 n° 3 oraz 1134. Kropkę nad „i” stawiają kanoniści, którzy wnoszą, by doskonalsze (doktrynalnie bardziej „dopracowane”) określenie normatywne sakramentu małżeństwa w can. 776 CCEO uznać za nieodzowny wyznacznik i pomoc w wykładni analogicznego can. 1055 CIC⁴⁸.

Nie wchodząc w meandry ważnej dyskusji w Kościele katolickim na temat znaczenia prawnego *ritus sacer*⁴⁹, warto skupić uwagę na samej

⁴⁴ GS, n. 48; CCC, n. 1612-1617.

⁴⁵ Por. K.-H. SELGE, *Ehe als Lebensbund. Die Unauflöslichkeit der Ehe als Herausforderung für den Dialog zwischen katholischer und evangelisch-lutherischer Theologie*, Adnotationes in Ius Canonicum, Bd. 12, Frankfurt am Main 1999, s. 280-292.

⁴⁶ Zob. J. PRADER, *Der Ehebegriff im orientalischen Kodex. Unterschiedliche Bestimmungen zwischen dem CCEO und dem CIC*, „Archiv für katholisches Kirchenrecht” 60 (1991), s. 408-417.

⁴⁷ R. ALFS, *Sakramentale Ehe als „Ereignisort” gelebten Glaubens und Glaubensmangel als Ehenichtigkeitsgrund. Theologischer Anspruch und kanonistische Konsequenz*, „De processibus matrimonialibus” 5 (1998), s. 28-29.

⁴⁸ K.-H. SELGE, *Ehe als Lebensbund...*, s. 286; A. PASTWA, *Marriage Covenant in Catholic Doctrine: The Gaudium et Spes Pastoral Constitution on the Church – the Apostolic Exhortation Familiaris Consortio – the Code of Canon Law – the Code of Canons of the Eastern Churches*, „Ecumeny and Law” 1 (2013), s. 97-119.

⁴⁹ Zob. C. VASIL’, *Der ritus sacer und die priesterliche Segnung – Elemente der Form der Feier der Eheschließung gemäß c. 828 CCEO: intereklesiale und ökumenische Implikationen*. „De processibus matrimonialibus” 12 (2005), s. 49-67; A. PASTWA, *Katechizmowe ujęcie*

„definicji” małżeństwa w can. 776 CCEO⁵⁰. Uwypukleniu w 1. paragrafie – dotyczącym małżeństwa naturalnego – osobowego profilu przymierza małżeńskiego (z formułą *irrevocabilis consensus personalis*), towarzyszy oryginalne ujęcie aspektu religijnego. W warstwie merytorycznej wykracza ono znacząco poza enuncjację kan. 1055 CIC, że małżeństwo „między ochrzczonymi” jest „podniesione przez Chrystusa Pana do godności sakramentu”. Użycie w tym miejscu słów *Konstytucji duszpasterskiej o Kościele* („ustanowione przez Stwórcę i unormowana Jego prawami”) komunikuje ważną myśl implikowaną ekonomią Stworzenia: Bóg aktywnie uczestniczy już w zawarciu się naturalnego przymierza małżeńskiego. Z kolei paragraf 2. can. 776 CCEO zawiera sformułowanie, którego na próżno szukać w kan. 1055 CIC. Kluczowe są tu słowa odnoszące się do Pierwszej i Drugiej Osoby Boskiej: „Bóg jednoczy małżonków na obraz doskonałej jedności Chrystusa i Kościoła i są oni jakby konsekrowani i umacniani łaską sakramentalną”. Najkrócej rzecz ujmując, niniejszy kodeksowy opis sakramentalnego przymierza miłości daje się ująć następująco: ważne małżeństwo między ochrzczonymi tym samym jest sakramentem, którym Bóg łączy małżonków, na wzór doskonałej jedności Chrystusa-Oblubienicy z Kościołem-Oblubienicą. Ta swoista konsekracja oblubieńców – niosąca z sobą potencjał spotkania i więzi z Chrystusem (przymierze „w Panu”⁵¹) – jest skutkiem łaski sakramentalnej. Małżonkowie ci otrzymują bowiem Ducha Świętego⁵², który jest (i tu cytata) „pieczęcią ich przymierza, zawsze żywym źródłem ich miłości, mocą, w której będzie odnawiać się ich wierność”⁵³.

Nie trzeba dodawać, że zwłaszcza to ostatnie zdanie, wyjęte z Katechizmu Kościoła Katolickiego znakomicie współbrzmi z wielowiekową tradycją Kościołów wschodnich odzwierciedloną w aktualnie obowiązującym c. 828 CCEO. Wszak kanon otwierający przepisy o kanonicznej formie zawarcia małżeństwa nie tylko podkreśla doniosłość *ritus sacer*. Jeśli bowiem prawdą jest, że, po pierwsze, za sprawą nieodwołalnej osobowej zgody w wydarzeniu „przymierza miłości małżeńskiej” występuje nie dwo-

formy zawarcia małżeństwa. *Postęp czy regres doktrynalny?*, „Theologos” 2/2011, s. 9-27.

⁵⁰ *Matrimoniale foedus a Creatore conditum eiusque legibus instructum, quo vir et mulier irrevocabili consensu personali totius vitae consortium inter se constituunt, indole sua naturali ad bonum coniugum ac ad filiorum generationem ed educationem ordinatur* (§ 1). *Ex Christi institutione matrimonium validum inter baptizatos eo ipso est sacramentum, quo coniuges ad imaginem indefectibilis unionis Christi cum Ecclesia a Deo ununtur gratiaque sacramentali veluti consecrantur et roborantur* (§ 2); [...] (§ 3)”.

⁵¹ 1 Kor 7, 39.

⁵² A. PASTWA, „Komunia w Duchu”. *Małżeństwo a Eucharystia w świetle norm kanonów 1065 § 2 i 1119 KPK*, „Jus Matrimoniale 17 (2012), s. 7-43.

⁵³ Por. CCC, n. 1624.

je ale troje „aktorów”, że, po wtóre, nie kto inny, jak tylko Trójjedyny Bóg – każdorazowo i niezmiennie – wychodzi z inicjatywą przymierza, obdarcza dwoje oblubieńców łaską powołania do małżeństwa i zaprasza ich do przymierza miłości z sobą, że, po trzecie, na podwalinach świadomego i wolnego wyboru nupturientów w momencie wyrażania zgody (*irrevocabilis consensus personalis*) na plan pierwszy wysuwa się Boża aktywność w konstytuowaniu się tego – z samej natury – „świętego związku”⁵⁴, co najdobitniej objawia działanie Ducha Chrystusowego, który wprowadza miłosną jedność ochrzczonych małżonków w samo centrum Jego Przymierza z Kościołem⁵⁵ – to trudno z tych przesłanek nie wyciągnąć relevantnych dla naszej refleksji wniosków.

Kanony 776 i 828 dostarczają wystarczających argumentów, by – jak stwierdza Abp Prof. Cyril Vasil – śmiało artykułować wagę trójwymiarowego kościelnego wydarzenia sakramentu, w którym uczestniczą Bóg, narzeczony i narzeczona. Owszem, jeśli już posługiwać się łacińskim terminem *contractus* – na chwilę abstrahując od tego, że biblijny termin *foedus* jest tu o wiele bardziej adekwatny – zasadne jest mówienie raczej o „kontrakcie między trojgiem” niż o „kontrakcie między dwojgiem”⁵⁶. Teologicznie rzecz ujmując, właśnie na mocy kapłańskiego błogosławieństwa Duch Święty przeobraża ludzkich oblubieńców w ikonę jedności Chrystusa i Kościoła, i zarazem daje im sakramentalną łaskę, tak, że ich życie małżeńskie staje się odbiciem życia trynitarnego i tworzy „Kościół domowy”⁵⁷. Stąd też nie bez racji Péter Szabó, rozwijając idee, dobrze wyeks-

⁵⁴ KDK, n. 48.

⁵⁵ Por. A. PASTWA, „Przymierze miłości małżeńskiej”..., s. 87-90.

⁵⁶ C.VASIL', *Der ritus sacer und die priesterliche Segnung...*, s. 59; por. D. SALACHAS, *Il sacramento del matrimonio nel Nuovo Diritto Canonico delle Chiese orientali*, Roma-Bologna 1994, s. 184-185. Ten wątek w doktrynie rozwija znany kanonista Emilio Eid: *In questo ambito dell'alleanza sponsale di ispirazione biblica e orientale, oltre alla relazione bilaterale principalmente configurata nella dottrina canonica del contratto o patto matrimoniale, e ricevendo l'istituto matrimoniale una articolata coerenza vitale nel rapporto dei coniugi con Dio, si manifesta, con speciale rilievo, una latitudine triangolare o tridimensionale, in cui Dio, con i coniugi, nella loro vita e nella Chiesa, ha personalmente la sua parte, che è radicalmente la maggiore. L'uomo e la donna, nell'alleanza matrimoniale, con irrevocabile consenso personale, costituiscono tra loro il consorzio di tutta la vita (CCEO, c. 776 § 1). Anzi, il loro consenso non crea l'istituto matrimoniale, ma è precisamente l'atto di libera volontà con cui essi, „con alleanza irrevocabile, si danno e si accettano reciprocamente per costituire il matrimonio” (CCEO, c. 817 § 1), non per „istituirlo”, quasi che, con tale atto, essi „intrino” nell'alleanza predisposta da Dio. Perciò il CCEO usa le espressioni: „matrimonium inire”, „celebrare”, „benedicere” – E. EID, *La definizione del matrimonio e le sue proprietà essenziali*, in: *Il matrimonio nel Codice dei canoni delle Chiese orientali*, Studi Giuridi, vol. 32, Città del Vaticano 1994, s. 99.*

⁵⁷ *Nel rito sacro il sacerdote assiste e benedice; egli assiste al matrimonio per chiedere la manifestazione del mutuo consenso degli sposi e per riceverla in nome della Chiesa; senza la manifestazione del consenso il sacramento non può essere attuato; egli benedice*

ponowanego we wschodniej liturgii sakramentu małżeństwa, pośrednictwa Kościoła, dostrzega w kapłanie reprezentanta Boga – jedyne Twórcy i Szafarza sakramentalnego małżeństwa. Błogosławiący małżeństwo kapłan nie tylko występuje w roli przewodniczącego ceremonii liturgicznej zawarcia małżeństwa, lecz także w roli współudzielającego sakramentu, uprzywilejowanego protagonisty boskiej interwencji Ducha Świętego⁵⁸.

Zakończenie

W 2006 roku Gerda Riedl profesor dogmatyki Uniwersytetu w Augsburgu (i zarazem kanonistka) postawiła na łamach „De processibus matrimonialibus“ istotne w waloryzacji systemu prawa małżeńskiego w Kościele katolickim, pytanie: *Macht der Vertrag das Sakrament?* (czy kontrakt kreuje sakrament). Na jednoznacznie negatywną odpowiedź, złożyły się głównie argumenty z dziedziny sakramentologii (katolickiej teologii sakramentu). Jak się okazuje, refleksja prowadzona w obrębie teologicznej antropologii – wokół tytułowego pojęcia, które określa personalistyczną strukturę sakramentu małżeństwa – przynosi zbieżną odpowiedź. Pojęcie *irrevocabilis consensus personalis* nie jest synonimem „kontraktu” – jest synonimem przymierza.

Wolno zatem stwierdzić, że precyzyjny opis przymierza miłości małżeńskiej w kodyfikacji z 1990 roku (CCEO) – z optymalnym połączeniem aspektów: naturalnego i transcendentnego – pozwolił prawodawcy kościelnemu osiągnąć dwa istotne cele profetyczno-dydaktyczne: po pierwsze, ukazać zakorzenioną w Boskiej *Caritas* relację Chrystus – Kościół jako ikonę realizowanej w chrześcijańskim małżeństwie komunii małżeńskiej (*communio Caritatis*); po wtóre, odsłonić trynitarne podstawy sakramentu małżeństwa. W niniejszej optyce sakramentalny związek mężczyzny

il matrimonio per invocare lo Spirito Santo sugli sposi che li trasforma in icona dell'unione indefettibile tra Cristo e la sua Chiesa, effondendo su di loro la grazia sacramentale, affinché vivano la loro vita coniugale come riflesso della vita trinitaria, e creino la „chiesa domestica” – D. SALACHAS, *Il sacramento del matrimonio...*, s. 184.

⁵⁸ P. SZABÓ, *Matrimoni misti ed ecumenismo. Prospettive del riconoscimento ortodosso dei matrimoni misti con speciale riguardo al caso della celebrazione cattolica*, „Folia Athanasiana” 3 (2001), s. 115. Te myśl kompetentnie rozwija Dimitri Salachas: *È proprio il sacerdote che celebra il matrimonio; benedire il matrimonio significa fungere da vero ministro del sacramento, in virtù della sua potestà di santificazione sacramentale ricevuta nell'ordinazione sacra. Anche il sacramento del matrimonio comprende la sua propria epiclesi, ossia l'invocazione dello Spirito Santo da parte del sacerdote sugli sposi battezzati – i quali costituiscono il patto matrimoniale mediante lo scambio dell'irrevocabile consenso personale – affinché siano uniti da Dio a immagine dell'unione nuziale indefettibile di Cristo con la Chiesa e siano consacrati l'uno all'altro dalla grazia sacramentale (cf. CCEO, can. 776, § 2). La benedizione nuziale è centrale, dunque, nella celebrazione del matrimonio, fa parte essenziale della forma giuridica del matrimonio* – D. SALACHAS, *I matrimoni misti nel Codice...*, s. 74.

i kobiety objawia się jako znak i narzędzie uczestnictwa w Życiu Osób Trójcy Przenajświętszej, czyli związek, który w Miłości znajduje swój najgłębszy fundament.

W końcu, aby jeszcze raz podkreślić, że formuła *irrevocabilis consensus personalis* w can. 776 CCEO uwydatnia – nie tylko w sferze symbolicznej! – oparcie systemu prawa małżeńskiego na mocnych podstawach antropologii teologicznej, warto wrócić do przemówienia rotalnego św. Jana Pawła II z 2003 roku. Padają słowa: „Obraz Boży dostrzegalny jest [...] w dwoistości człowieka jako mężczyzny i kobiety oraz w ich międzyosobowej komunii. Dlatego transcendencja jest już od początku wpisana w samą istotę małżeństwa, ponieważ została wszczepiona w naturalną odmienność mężczyzny i kobiety w porządku stworzenia. [...] Sakramentalność małżeństwa jest [...] drogą pozwalającą wniknąć w tajemnicę relacji między ludzką naturą a łaską. Przez fakt, że małżeństwo ustanowione na początku stało się w Nowym Prawie znakiem i narzędziem łaski Chrystusa, uwypuklona zostaje konstytutywna transcendencja wszystkiego, co należy do istoty ludzkiej osoby, a zwłaszcza tego, co wiąże się z jej przyrodzonym charakterem relacyjnym, opartym na odmienności i wzajemnej komplementarności mężczyzny i kobiety. W przedziwny sposób rzeczywistość ludzka splata się tu z Boską”⁵⁹.

Bibliography

- Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium* auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus. Città del Vaticano 1990.
- Codex Iuris Canonici* auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus. *Kodeks Prawa Kanonicznego*. Przekład zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu. Poznań 1984.
- Codex Iuris Canonici*, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus. Romae 1918.
- FRANCISZEK, „Święci świadkowie miłosierdzia”. *Homilia podczas Mszy św. kanonizacyjnej* [27 IV 2014], „L'Osservatore Romano (wyd. pol.)” 35 (2014), nr 5, s. 6.
- IOANNES PAULUS II, *Allocutio ad Romanae Rotae praelatos auditores* [27 I 1997], AAS 89 (1997), s. 486-489.
- IOANNES PAULUS II, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos* [28 I 1982], s. 449-454.
- JAN PAWEŁ II, „Miłość małżeńska”. *Przemówienie do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej* [21 I 1999], „L'Osservatore Romano (wyd. pol.)” 20 (1999), nr 5-6, s. 50-52.

⁵⁹ JAN PAWEŁ II, „Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego”..., s. 48, n. 3, 5.

- JAN PAWEŁ II, „Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego”. *Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej* [30 I 2003], „L’Observatore Romano (wyd. pol.)” 24 (2003), nr 4, s. 47-49.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań 2002².
- PIUS XI, *Litterae encyclicae „Casti connubii”* [31 XII 1930], AAS 22 (1930), s. 539-592.
- PIUS XII, *Motu proprio „Crebrae allatae sunt”. De disciplina sacramenti matrimonii pro Ecclesia Orientali*, AAS 31 (1949), s. 89-117.
- PONTIFICIUM CONSILIUM DE LEGUM TEXTIBUS, *Instructio „Dignitas connubii” servanda a tribunalibus dioecesanis et interdioecesanis in pertractandis causis nullitatis matrimonii* [25 I 2005]. „Communicationes” 37 (2005), s. 11-92.
- AHLERS R.: *Bund oder Vertrag. Zur Diskussion um den Ehebegriff*, in: „Iustitia in caritate”. *Festgabe für Ernst Rößler zum 25 jährigen Dienstjubiläum als Offizial der Diözese Rottenburg-Stuttgart*, hrsg. R. PUZA, A. WEISS, Frankfurt am Main 1997, s. 193-207.
- BELLARMIN R., *De controversiis, Venetiis* 1721.
- CASTAÑO J.F., *Estne matrimonium contractus? (Quaestio disputata)*, „Periodica de re canonica” 82 (1993), s. 431-476.
- EID E., *La definizione del matrimonio e le sue proprietà essenziali*, in: *Il matrimonio nel Codice dei canoni delle Chiese orientali*, Studi Giuridici, vol. 32, Città del Vaticano 1994, s. 96-101.
- GEROSA L., *Prawo Kościoła*, Poznań 1999.
- GHERRO S., *Sulla sacramentalità del matrimonio („in fieri” e „in facto”)*, „Ius Ecclesiae” 7 (1995), s. 573-578.
- GÓRALSKI W., *Nierozdzielność ważnej umowy małżeńskiej zawartej między ochrzczonymi i sakramentu (kan. 1055 § 2 KPK i kan. 776 § 2 KKKW)*, „Jus Matrimoniale” 12 (2007), s. 7-33.
- HÄRING B., *Kommentar zum ersten Kapitel des zweiten Hauptteils*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche. Das Zweite Vatikanische Konzil. Dokumente und Kommentare*, Bd. 3, Freiburg-Basel-Wien 1968, s. 423-446.
- KAISER M., *Kirchliches Eherecht im Lichte kirchlicher Ehelehre*. „Theologie und Glaube” 79 (1989), s. 268-300.
- LO CASTRO G., *Matrimonio, diritto e giustizia*, Milano 2003.
- LÜDECKE N., *Eheschließung als Bund. Genese und Exegese der Ehelehre der Konzilskonstitution „Gaudium et spes” in kanonistischer Auswertung*. „Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft”, hrsg. H. MÜLLER, R. WEIGAND, Bd. 7, Würzburg 1989.
- NAVARRETE U., *Structura iuridica matrimonii secundum Concilium Vaticanum II. Momentum iuridicum amoris coniugalitatis*, Roma 1994².

- PASTWA A., *Autorskie projekty reformy kan. 1086 § 2 (CIC 1917). Zmiana paradygmatu: odwrót od formuł kontraktualistycznych ku ujęciom personalistycznym*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 42 (2009), nr 2, s. 182-194.
- PASTWA A., *Istotne elementy małżeństwa. W nurcie odnowy personalistycznej*, Katowice 2007.
- PASTWA A., „Przymierze miłości małżeńskiej”. *Jana Pawła II idea małżeństwa kanonicznego*, Katowice 2009.
- PASTWA A., *Realism of Personalist Vision of Marriage: Legal-canonical Cogitations*, in: *Personalizm v procese humanizácie ľudskej spoločnosti*, ed. P. DANCÁK, Prešov 2014, s. 343-355.
- PASTWA A., „Sacramentalitas” czwartym dobrem małżeństwa?. in: „*Ars boni et aequi*”. *Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy Urodzin*, ed. J. WROCEŃSKI, H. PIETRZAK, Warszawa 2010, s. 391-409.
- PASTWA A., *Katechizmowe ujęcie formy zawarcia małżeństwa. Postęp czy regres doktrynalny?*, „Theologos” 2/2011, s. 9-27.
- PASTWA A., „Komunia w Duchu”. *Małżeństwo a Eucharystia w świetle norm kanonów 1065 § 2 i 1119 KPK*, „Jus Matrimoniale 17 (2012), s. 7-43.
- PASTWA A., *Marriage Covenant in Catholic Doctrine: The Gaudium et Spes Pastoral Constitution on the Church – the Apostolic Exhortation Familiaris Consortio – the Code of Canon Law – the Code of Canons of the Eastern Churches*, „Ecumany and Law” 1 (2013), s. 97-119.
- PASTWA A., *Teologiczny fundament sakramentalności małżeństwa „in fieri” oraz „in facto esse”*, „Prawo Kanoniczne” 46 (2003), nr 3-4, s. 65-85.
- PRADER J., REINHARDT H.J.F., *Das kirchliche Eherecht in der seelsorgerischen Praxis*, Essen 2001⁴.
- RIEDL G., *Macht der Vertrag das Sakrament? Theologische Überlegungen zu einem heiklen Thema des kanonischen Eherechts (c. 1055)*, „De processibus matrimonialibus” 13 (2006), s. 93-105.
- SALACHAS D., *Il sacramento del matrimonio nel Nuovo Diritto Canonico delle Chiese orientali*, Roma-Bologna 1994.
- SÁNCHEZ R., *De sancto matrimonii sacramento*, Venetiis 1614.
- SCHMIDINGER H., *Von der Substanz zur Person. Paradigmenwechsel im Katholizismus*, „Theologisch-praktische Quartalschrift” 142 (1994), s. 383-394.
- SELGE K.-H., *Ehe als Lebensbund. Die Unauflöslichkeit der Ehe als Herausforderung für den Dialog zwischen katholischer und evangelisch-lutherischer Theologie*, Adnotationes in Ius Canonicum, Bd. 12, Frankfurt am Main 1999.

- SERRANO RUIZ J.M., *Circa il carattere personale del matrimonio. Digressioni e ritorni*, in: *La centralità della persona nella giurisprudenza coram Serrano*, vol. 1, ed. F. CATOZZELLA, „Studi Giuridici”, vol. 86, Città del Vaticano 2009, s. 72-83.
- SERRANO RUIZ J.M., *CONSIDERAZIONI INTRODUTTIVE. 1. FONTI NORMATIVE*, in: *La centralità della persona nella giurisprudenza coram Serrano*, vol. 1, ed. F. CATOZZELLA, „Studi Giuridici”, vol. 86, Città del Vaticano 2009, s. 15-94.
- SERRANO RUIZ J.M., *L'ispirazione conciliare nei principi generali del matrimonio canonico*, in: *Matrimonio canonico fra tradizione e rinnovamento*, Bologna 1991², s. 15-97.
- SERRANO RUIZ J.M., *Visione personale del matrimonio nel CCEO: aspetti sostanziali e di diritto procedurale*, „Iura Orientalia” 7 (2011), s. 121-139.
- SZABÓ P., *Matrimoni misti ed ecumenismo. Prospettive del riconoscimento ortodosso dei matrimoni misti con speciale riguardo al caso della celebrazione cattolica*, „Folia Athanasiana” 3 (2001), s. 95-120.
- VASIL' C., *Der ritus sacer und die priesterliche Segnung – Elemente der Form der Feier der Eheschließung gemäß c. 828 CCEO: interekclesiale und ökumenische Implikationen*. „De processibus matrimonialibus” 12 (2005), s. 49-67.
- VILLEGGIANTE S., *L' amore coniugale e il consenso matrimoniale canonico (Lettera aperta a Pio Fedele)*, „Ephemerides iuris canonici” 46 (1990), s. 87-108.